

Liisa Kunnas-Pusa

Kuinka luolamiehet kansoittivat kivikauden – Mielikuvien ja myyttien arkeologiaa

Kuva 1: *Le Moustier Neanderthals*. Charles R. Knight (1920). Kuva: Wikimedia Commons.

Ns. ”luolamies” kuuluu populaarikulttuurissa kierrätettyihin arkkityyppeihin hahmoin, jotka kaikki tunnistavat. Stereotyyppisen kivikauden ihmisen olemukseen lukeutuu useita tiettyjä ulkoisia piirteitä. Useat näistä piirteistä heijastelevat symboliikan kautta yhteyttä alkukantaisuuteen ja korostavat eroavaisuuksia nykymaailman kanssa. Niihin kuuluvat esimerkiksi pukeutuminen usein toiselta olkapäältä solmittuun eläimen taljaan, jossa erottuu leopardi- tai muu eläinkuosi, sekä karkeatekoinen nuija aseena. Takkuinen tukka ja muu yleinen ruokkoamattomuus kuuluu myös hahmon olemukseen. Luolamiehet asuvat tietysti luolissa, ja usein heidän elinympäristöönsä kuvataan paitsi mammutteja ja sapelihammastiikereitä, myös dinosaurusten kaltaisia jo kauan ennen ihmisten ilmaantumista kadonneita eläimiä. Toisinaan luolamieshahmojen primitiivisyyttä korostetaan karvaisuudella, kumaralla asennolla tai korostetun apinamaisella ulkonäöllä.

Kuva 2: Luolamies ja luolanainen naamiaisasuina. Kuvakaappaukset Amazonin verkkokaupan sivuilta 30.10.2020. <https://www.amazon.co.uk/Caveman-Adult-Fancy-Dress-Costume/dp/B0004BU04S> ja <https://www.amazon.co.uk/CAVEWOMAN-CAVE-FANCY-DRESS-COSTUME/dp/B007FB4TLS>

Hahmoa ovat tehneet tunnetuksi esimerkiksi *Kivisten ja Sorasten* kaltaiset animaationsarjat, mutta samat edellä luetellut ominaisuudet löytyvät varsin usein myös tieteellisistä kivikauden elämää esittävistä kuvituksista. Pikemminkin hahmo on vaeltanut tiedekuvituksista populaarikulttuurin puolelle, sillä se esiintyy varsin samanlaisena jo heti 1800-luvun lopulla, kun varhaisten ihmisten elämästä alettiin julkaista havainnollistavia kuvia. Mistä luolamiehen hahmo ilmestyi yleiseen tietoisuuteen, ja mihin sen kestävä suosio perustuu?

Ihmeellinen paleoliittinen kivikausi

On toki totta, että ihmisten ensimmäiset asumukset sijaitsivat luolissa ja kalliosuojissa (esim. Bailey & Galanidou 2009). On täysin ymmärrettävää, että ihmiset ovat hyödyntäneet luolia niillä seuduilla, joilla niitä esiintyy, onhan myös monilla eläimillä taipumus hakeutua suojaan luoliin. Suomen kallioperässä oikeita luolia ei juuri ole, mutta monissa paikoin maailmaa luolat ja jopa satojen kilometrien mittaiset luolastot ovat yleisempiä.

Kuva 3: Mammoth Cave Kentuckyssa Yhdysvalloissa käsittää 640 km luolia ja on maailman pisin tunnettu luolasto. Puupiirros "The Bottomless Pit in Mammoth Cave" vuodelta 1887. Dr. Nuno Carvalho de Sousa Private Collections, Lissabon. Wikimedia Commons.

Jo ennen varsinaisen kivikauden arkeologisen tutkimuksen käynnistymistä luolista löydetty eläinten – ja ihmisten- fossiiliset jäänteet herättivät huomiota ja loivat mielikuvia, joissa luolat yhdistyivät varhaisiin ihmisiin ja eksoottisiin eläimiin. 1700-luvun kuluessa tehostuva kaivostoiminta toi päivänvaloon entistä enemmän muinaisten eläinten fossiileja ja vähitellen kehittyvä geologian tieteenala alkoi pohtia ajatusta hyvin kaukaisesta menneisyydestä, jonka luonnonolot olivat poikenneet nykyisestä. Saksan Neander-joen laaksosta, tietysti luolasta, vuonna 1856 löytyneet neandertalinihmisen jäänteet saksalainen antropologi Hermann Schaaffhausen tulkitsi sosiaalidarwinismin hengessä barbaariseksi ja alkukantaiseksi luola-asukiksi (neandertalilaisten tutkimushistoriasta ja heihin liittyvistä myyteistä, esim. Moser 1992; Stringer & Gamble 1994; Valste 2015).

Luolien symbolinen merkitys varsinkin eurooppalaisen paleoliittisen kivikauden tutkimukselle on ollut suuri. Esimerkiksi Geoff Baileyn ja Nena Galanidou mukaan luolat ovat "helppo" kohde etsiä paleoliittisia arkeologisia jäänteitä. Toisaalta luolien arkeologinen aineisto saattaa olla hyvinkin sekoittunutta ja todellisuudessa edustaa yksittäisiä lyhyitä oleskeluita pitkien aikavälien erottamana, tai poikkeuksellisia aktiviteetteja (esimerkiksi luolamaalaukset), jotka näyttävätkin vain kapean siivun paleoliittisen kivikauden elämästä. Kiinnostus luoliin ja kalliosuojoiin liittyy myös kiinnostukseemme erikoisia tai "dramaattisia" luonnonmuodostelmia kohtaan. Luolat ovat kuin "luonnollisia monumentteja", jotka assosioituvat monumentaaliselle arkkitehtuurille tyypilliseen kestävyys- ja ajattomuuden luomaan puoleensavetävyys (Bailey & Galanidou 2009: 218–219).

Charles Darwinin *Lajien synnyn* ilmestyminen vuonna 1859 ja 1800-luvun loppupuolen aikana paljastunut sekä maapallon että ihmisen menneisyyden huikea pituus, ns. "syvä aika", *deep time*, olivat olennaisia rakennuspalikoita nykymuotoisen kivikauden käsitteen muodostumisessa (esim. Smail 2008; Gamble & Moutsiou 2011). Samalla syntyivät paleoliittisen kivikauden visualisoinnit erikoisine eläimineen: Luolakarhu ja luolaleijona sisältävät nykyhetkestä tutun eläimen, mutta siirrettyinä kaukaiseen ja primitiiviseen menneisyyteen ja varustettuna tästä kertovalla luola-etuliitteellä. Yhdistettynä nykyihmisestä anatomisesti poikkeaviin varhaisten ihmislajien jäännöksiin, syntyi luolamiehen käsite, jonka ulkoiselle olemukselle oli jo olemassa esikuvia kuvataiteessa.

Paleoliittisella kivikaudella tarkoitetaan ihmisen menneisyyden varhaisinta vaihetta, joka alkoi noin kolme miljoonaa vuotta sitten ensimmäisten työkalujen käyttöönotosta Afrikassa ja päättyi noin 11 000 vuotta sitten viimeisimmän jääkauden päättyessä ja nykyisen geologisen ajanjakson, holoseenin, alkaessa. Paleoliittisen kivikauden maailma on ajallisen etäisyyden, valtavan aikajänteen ja sittemmin

sukupuuttoon kuolleiden eläin- ja ihmislajien vuoksi hyvin vieraan tuntuinen, ja siksi visualisoinnit ovat olleet erittäin tärkeitä ajanjaksoa koskevan tutkimustiedon popularisoinnissa.

Suomessa viimeisin jääkausi tarjoaa kätevän historiallisen nollapisteen, joten paleoliittinen aika ei ole osa Suomen alueen esihistoriaa. Paleoliittista aikaa esittävä kuvakieli on kuitenkin soluttautunut koko kivikautta koskeviin käsityksiin ja symboliikkaan ja populaarikulttuurin kautta vaikuttaa suomalaisiin käsityksiin.

Barbaarit, jättiläiset, Herakles ja villimiehet

Arkeologisen tiedon representaatioita tutkinut Stephanie Moser (esim. 1998, 2001, 2009) on todennut, että kuvitelmia ihmisen kaukaisimmasta menneisyydestä oli jo kauan ennen sitä, kun tuo menneisyys muotoutui meidän tuntemaksemme tieteellisesti tutkituksi kivikaudeksi (Moser 1998: 2). Näin myös esihistorialliset ihmiset olivat olemassa mielikuvien tasolla jo ennen kuin tarve arkeologisen kivikauden kuvittamiseen syntyi 1800-luvun loppupuoliskolla.

Kuva 4: Muinaiset jättiläiset rakentavat kivimonumenttia 1600-luvun kaiverruksessa. Kuvitusta Johan Picardtin teoksessa *Korte beschryvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten* (1660).

Antiikin ajan kirjallisuudessa esiintyi kuvauksia kaukaisimman menneisyyden ihmisten asteittaisesta kehityksestä alkuaikojen olemassaolon taistelusta luonnonvoimien armoilla kohti sivistystä. Ennen 1800-luvun loppupuolta kivikausi kuviteltiin kuitenkin ajallisesti ja kulttuurisesti paljon lähemmäksi nykyaikaa. Keskeisiä vertauskuvia olivat antiikin kirjoittajien kuvaukset ”barbaarikansoista” sekä eurooppalaisen kolonialismin myötä tunnetuksi tulleet Amerikan ja Tyynenmeren alkuperäiskansat (ks. Pratt 2005; Kunnas-Pusa 2020). 1700-luvulla esimerkiksi Turun akatemian historian professori Algot Scarin visualisoi Suomen ja Ruotsin ensimmäisten asukkaiden eläneen metsästyksellä ja kalastuksella ja muistuttaneen Amerikan tai Siperian alkuperäiskansoja (Scarin/Starckou 1740).

Luolamiehen hahmo ilmestyy siis esihistorian kuvituksiin 1800-luvun loppupuoliskon aikana edustamaan paleoliittisen kivikauden varhaisia ihmisiä. Mallia otettiin ainakin antiikin Herakles-sankarin hahmosta. Herakles (latinaksi Hercules) kuvattiin tavallisesti pukeutuneena Nemean leijonan taljaan ja nuija kädessään.

Kuva 5: Veistos noin vuodelta 192 esittää Rooman keisari Commodusta (161–192 jaa.) Herculeksen hahmossa. Kuva: Wikimedia Commons.

Luolamiehet muistuttavat myös keskiaikaisissa kuvituksissa ja myöhemminkin heraldiikassa esiintyvää villimies-hahmoa (engl. *woodwose*, *wodewose*). Villimiehiä, - naisia ja kokonaisia villi-ihmisperheitä esiintyy ympäri Eurooppaa keskiajan ja renessanssin kirjojen kuvituksessa, kirkkojen

seinämaalauksissa, seinävaatteissa, esineissä ja vaakunoissa. Hahmot perustuivat erilaisiin kansanuskomuksiin metsissä tai vuorilla asuvista ihmisten maailman ulkopuolisista puolivilleistä olennoista, sekä antiikin mytologian jättiläis- ja satyyrihahmoihin ja barbaarikansoihin. Merkkeinä sivistyksen ulkopuolisuudesta villimiehet kuvataan karvaisina tai pukeutuneena lannevaatteeseen tai lehtiin, ja kädessään nuija (ks. Husband 1980; Friedman 1981; Bartra 1994, 1997). Heraldisena symbolina villimies esiintyy Suomessakin ainakin Lapin maakuntavaakunassa ja Lappeenrannan kaupungin vaakunassa.

Kuva 6: Villimieshahmoja Albrecht Dürerin maalaaman triptyykin (1499) sivupaneeleissa Alte Pinakothekin kokoelmissa Münchenissä. Kuva: Wikimedia Commons.

Kuva 7: Lappeenrannan nykyisen vaakunan on piirtänyt Olof Eriksson ja se on otettu käyttöön 1954. Kuva-aihe perustuu 1600-luvulta lähtien käytössä olleeseen kaupungin sinettiin, johon oli kuvattu kansainvälisten esikuvien mukainen villimies-hahmo viittaamaan Lappstrand-nimen alkuosaan, eli ”lappalaisiin”. Villmanstrand-nimitys otettiin käyttöön 1721. (vaakunoista ks. Iltanen 2013). Saamelaisiin suhtauduttiin siis samaan tapaan kuin Amerikan alkuperäiskansoihin ja heidät samaistettiin perinteeseen sivistyksen ulkopuolisista villi-ihmisistä.

Luolamies-stereotypian taustalta löytyy siis 1800-luvulla kehittynyt, aiempien vuosisatojen kuvakieleen pohjautunut traditio, joka on sittemmin karannut tieteellisistä visualisoinneista populaarikulttuuriin ja alkanut elää omaa elämäänsä. Populaarikulttuurin kuvasto taas puolestaan on ruokkinut tieteellistenkin julkaisuiden tapaa kuvittaa kivikauden elämää. Moser (esim. Moser & Gamble 1997: 184, 188, 190, 193) on listannut paleoliittisen kivikauden kuvauksissa esiintyviä attribuutteja, eli kuvallisia symboleita, jotka tuntuvat ikään kuin kuuluvan asiaan ja muistuttavat katsojaa siitä, että nyt tarkastellaan hyvin kaukaista ja erilaista aikakautta. Tällaisia attribuutteja ovat esimerkiksi nuijat aseina, asuminen luolissa, alastomuus tai vain vähäiset karkeasti eläinten taljoista valmistetut vaatteet ja karvaisuus tai muuten apinamainen ulkomuoto. Kivikauden elämästä esitetään pääasiassa muutamaa peruskuvaa-aihetta, joita ovat muun muassa ihmisen ja pedon välinen taistelu, elämä luolassa tai leirissä sekä työkalujen valmistus (kivikauden kuvituksesta suomalaisissa teoksissa ks. Salminen 2018; Kunnas-Pusa 2018).

Menneisyyden stereotypiat ovat kestäviä, koska outo ja dramaattinen historia koukuttaa

Suomen alueella kivikausi alkoi vasta 11 000–10 000 vuotta sitten, kun ensimmäiset asukkaat pystyivät asettumaan tänne jääkauden jälkeen mannerjäätikön väistyttyä niin, että tarpeeksi kuivaa maata näkyvillä. ”Suomalaisen” kivikauden museoista ja koulukirjoista tuttuja attribuutteja ovat pääasiassa neoliittisen eli nuoremman kivikauden ilmiöt: esimerkiksi kampakeramiikka eri tyylineen, hiotut

kiviesineet kuten taltat, vasarakirveet ja eläinpääaseet, punamultahaudat, liuskerenkaat, meripihkakorut ja kivikauden asumusten rekonstruktiot. Mutta siitä huolimatta, että Suomen arkeologiaan eivät kuulu luolakarhut, leopardikuosiset lannevaatteet tai paleoliittinen kivikausi ylipäätään, luolamiehen hahmo on vaeltanut kotimaiseenkin populaarikulttuuriimme.

Kuva 8: Luolamiesteema Salossa sijaitsevan Nuijabaarin kyltissä syksyllä 2020. Kuva: Ilari Aalto.

Osaselityksenä tälle voi varmasti esittää angloamerikkalaisen populaarikulttuurin voimakkaan vaikutuksen. Englanninkielisessä maailmassa sekä termi kivikausi (*Stone Age*), että ylipäätään esihistoria (*prehistory*) ovat voimakkaasti assosioituneet juuri paleoliittiseen kivikauteen, ja esihistoria yhdistyy myös kiinteästi paleontologiseen tutkimukseen. Esimerkiksi dinosaurusten yhteydessä käytetään usein *prehistoric*-termiä, vaikka oikeastaan ihmisiä kokonaan edeltävän maailmanajan voisi katsoa olevan esihistoriankin ulkopuolella. Ovathan esihistoria ja historia vain termejä, joita me käytämme jäsentääksemme omaa menneisyyttämme.

Kivikauden käsitteen ja siihen sisältyvien mielikuvien haasteena onkin kyseisen ajanjakson valtavan pitkä aikajänne, ja se miten se edustaa täysin erilaista aikakautta eri puolilla Eurooppaa (saati sitten muissa maanosissa). Välimeren ympäristössä ja Lähi-Idässä neoliittinen kivikausi sisältäen maanviljelystä ja kaupunkimaista asutusta alkaa jo 10 000 vuotta sitten, kun Suomea vasta päästiin asuttamaan. Kun Suomessa tehtiin kampakeramiikkaa ja kalliomaalauksia, Välimeren ympäristössä kukoistivat pronssikautiset kulttuurit. Kirjoitetun historian reuna sijoittuu eri alueille hyvin eri kohtaan menneisyyttä. Esimerkiksi kaikissa niissä Euroopan osissa, jotka olivat osa Rooman valtakuntaa, esihistoria taas vaihtuu historialliseksi ajaksi paljon aikaisemmin kuin Suomessa. Pohjois-Euroopassa esihistoriallisen ajan viimeinen vaihe rautakausi taas jatkuu paikasta riippuen jopa 1200–1300-luvuille asti. Siksi vaikkapa 1000-luvun suomalaisen kutsuminen esihistorialliseksi kuulostaa oudolta, jos on tottunut sanan englanninkieliseen käyttöön.

Populaarikulttuurin vaikutus mielikuviin menneisyydestä on usein niin voimakas, etteivät tieteelliset faktatkaan pysty sitä murtamaan. Loppujen lopuksi kivikauden luolamies on samanlainen historian stereotyyppinen hahmo, kuin sarvikypäräinen viikinkisoturi tai likainen ja taikauskoinen keskiajan ihminen. Ihmisillä on tarve kuvitella menneisyys dramaattisemmaksi paikaksi kuin se olikaan: Nykyhetkestä mahdollisimman paljon poikkeavaksi vieraaksi maaksi. Niinpä on houkuttelevaa yhdistää kivikauteen mielikuvia karvaisuudesta, väkivaltaisuudesta ja jatkuvasta taistelusta muinaispetojen kanssa.

Menneen maailman todellisuus kaikkina aikoina koostui kuitenkin suurimmaksi osaksi tavallisten ihmisten tavallisesta elämästä, arkipäiväisyydestä ja jopa ”tylsyydestä”. Ihan kuin nykyhetkikin. Esimerkiksi ranskalainen historianfilosofi Paul Ricœur (1984: 99) on muistuttanut, että silloin kun

menneisyys oli nykyhetki, se oli yhtä sekava, vaikeasti ymmärrettävä ja monimuotoinen kuin nykyhetki nyt.

Luolamieshahmon kohdatessaan voikin todeta, että siinä on antiikin ja keskiajan kuvakielen pohjalta rakennettu 1800-luvun lopun yksinkertaistettu käsitys varhaisesta ihmisestä angloamerikkalaisen populaarikulttuurin muokkaamana, joka ei kuitenkaan välttämättä ole yhtään sellainen kuin kivikauden ihmiset todellisuudessa olivat.

Kuva 9. 1800-luvun kivikauden kuvaukset eivät esitä vain miehiä aktiivisessa roolissa. Maxime Faivren maalaus *Deux mères* (Kaksi äitiä) vuodelta 1888 esittää naista, joka suojelee lapsiaan kivikirves kädessä taustalla hämöttävältä karhulta. Kuva: Musée d'Orsay.

Kirjoittaja valmistelee väitöskirjaa Helsingin yliopistossa kivikauden tutkimuksen historiasta.

Lähteet

Bailey, G. & Galanidou, N. 2009. Caves, Palimpsests and Dwelling Spaces: Examples from the Upper Palaeolithic of South-East Europe. *World Archaeology* 41(2), 215–241. DOI:10.1080/00438240902843733.

Bartra, R. 1994. *Wild Men in the Looking Glass: The Mythic Origins of the European Otherness*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Bartra, R. 1997. *The Artificial Savage: Modern Myths of the Wild Man*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Friedman, J. 1981. *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press.

Gamble, C. & Moutsiou, T. 2011. The Time Revolution of 1859 and the Stratification of the Primeval Mind. Teoksessa M. D. Eddy (toim.) *Prehistoric Minds: Human Origins as a Cultural Artefact 1780–2010*. Notes and Records of the Royal Society, Vol. 65: 43–63.

Husband, T. 1980. *The Wild Man: Medieval Myth and Symbolism*. New York: The Metropolitan Museum of Art. <https://cdm16028.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll10/id/105863>.

Iltanen, J. 2013. *Suomen kuntavaakunat – Kommunvapnen i Finland*. Helsinki: Karttakeskus.

Kunnas-Pusa, L. 2018. Kivikauden kuvia. Kaukaisimman menneisyyden representaatiot Suomi-kuvaa rakentamassa. *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 3/2018. Verkkojulkaisu: <http://www.ennenjanyt.net/2018/10/kivikauden-kuvia-kaukaisimman-menneisyyden-representaatiot-suomi-kuvaa-rakentamassa/>

Kunnas-Pusa, L. 2020. Function follows form? The role of analogies in discovering the Stone Age. M. Marila, M. Ahola, K. Mannermaa & M. Lavento (toim.) *Archaeology and Analogy: Papers from the Eighth Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists (BASE) held at the University of Helsinki and Tvärminne Zoological Station, Hanko, Finland, November 30th – December 2nd, 2017*. *Interarchaeologia* 6: 119–134. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://www.sarks.fi/interarchaeologia/pdf/interarchaeologia6.pdf>

- Moser, S. 1992. A Visual Language of Archaeology: A Case Study of the Neanderthals. *Antiquity* 66: 831–844.
- Moser, S. & Gamble, C. 1997. Revolutionary Images. The Iconic Vocabulary for Representing Human Antiquity. Teoksessa B. L. Molyneux (toim.) *The Cultural Life of Images. Visual Representation in Archaeology*: 184–212. New York: Routledge.
- Moser, S. 1998. *Ancestral Images. The Iconography of Human Origins*. Gloucestershire: Sutton Publishing, Stroud.
- Moser, S. 2001. Archaeological Representation. The Visual Conventions for Constructing Knowledge about the Past. Teoksessa I. Hodder (toim.) *Archaeological Theory Today*: 262–283. Cambridge: Polity Press.
- Moser, S. 2009. Archaeological Representation. The Consumption and Creation of the Past. Teoksessa C. Gosden, B. Cunliffe & R. A. Joyce (toim.) *The Oxford Handbook of Archaeology*: 1048–1077. Oxford: Oxford University Press.
- Pratt, S. 2005. The American Time Machine. Indians and the Visualization of Ancient Europe. Teoksessa S. Smiles & S. Moser (toim.) *Envisioning the Past. Archaeology and the Image*: 51–71. Malden & Oxford: Blackwell Publishing.
- Ricœur, P. 1984. *Time and Narrative, vol 1*. Chicago: University of Chicago Press.
- Salminen, T. 2018. Kuvitettu muinaisuus – Kuvitukset Suomen esihistorian yleisesityksissä 1880-luvulta nykypäivään. *Muinaistutkija* 1/2018: 2–28. http://www.sarks.fi/mt/pdf/2018_1.pdf.
- Scarin, A./Starckou, J. 1740. *Aboriginum Scandianorum praecipui vitae sustinendae modi 1*. Åbo: Johan Kämpe.
- Smail, D. L. 2008. *On Deep History and the Brain*. Berkeley: University of California Press.
- Stringer, C. & Gamble, C. 1998. *In Search of the Neanderthals: Solving the Puzzle of Human Origins*. New York: Thames and Hudson.
- Valste, J. 2015. *Neandertalinihminen – Kadonnut lajitoveri*. Helsinki: SKS.